

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הרקע האיטלקי לספר הערוך של ר' נתן ב"ר יחיאל מרומי

ספר הערוך לרבי נתן ב"ר יחיאל מרומי הוא מן הספרים הקדומים והנכבדים שבידינו מתקופת ראשיתה של הספרות הרבנית באירופה בימי הביניים. הספר נתחבר בשליש השלישי של המאה הי"א, ומחברו, רבי נתן, היה ראש ישיבה ברומי, צאצא למשפחת רבנים וראשי ישיבה בעיר זו מתחילתה של מאה זו לפחות. מסגרתו המוגדרת של הספר הוא מילון למילים הקשות ולמילים הלועזיות השאולות בלשון חז"ל מכמה שפות: יוונית, לטינית, ארמית, סורית ועוד, והוא המילון העברי הראשון לתלמוד הנמצא בידינו.¹ מילון עברי אחר בשם "אלפא ביתא דרבי מכיר", שחיברו רבי מכיר ממגנצא, אחיו של רבנו גרשום מאור הגולה, לא הגיע לידינו,² ועשרת המובאות מתוכו שנשתמרו בכלים שניים, קצרים ומקוטעים מאוד ואינם מאפשרים לומר דבר של ממש. זמן חיבורו קודם ביובל שנים ומעלה לספר הערוך, ועם זאת אין רמז כלשהו כי בעל הערוך הכירו, ואין אנו יודעים לשער את היקפו ואת מתכונתו. הערוך נושא אופי מילוני מובהק, סידורו אלף-ביתי חיצוני ופנימי, והוא ערוך על פי שורשים, היינו, אותיות השורש קובעות את הערך ותחתיו מרכז המחבר את צורותיה המגוונות של המילה במקורות, כפי מה שראה לנחוץ. רבי נתן אינו משתמש לצורך זה בשיטת השורש השלשי הספרדית, שהוא ראה בה קונסטרוקצייה אקדמית שאינה משקפת מהות לשונית אמיתית, ושורשיו העבריים והארמיים משקפים את אותן האותיות (שלוש, שתיים ופעמים אות אחת בלבד) המשותפות לכל גיזרוני המילה, ועל כן הן מן "היסוד" שבה. יש להדגיש עוד כי אין הוא מתחשב לעולם באימות הקריאה לצורך אבחון השורש.

* מאמר זה נדפס לראשונה ב'*La Rassegna Mensile di Israel*, מנחת יהודה – מחקרים על יהדות איטליה לזכרו של יהודה נילו פאוונצ'ילו, בעריכת א"מ פיאטלי ומ' סילברה, הוצאת איחוד הקהילות היהודיות האיטלקיות, רומא תשס"א.

1. ראה ש' אברמסון, "ספר הערוך לרב נתן ב"ר יחיאל מרומי", סיני צה (תשמ"ד), עמ' כז-מב, ושם על עניין הערוך המיוחס לרב צמח גאון, שאברמסון כופר במציאותו. וראה עוד קבוצת מאמריו של אברמסון על ספר הערוך שנדפסו בלשונו לו-לח (תשל"ב-תשל"ד), וקובצו יחדיו לחיבור בפני עצמו: לחקר הערוך, ארבעה פרקים בחקר הערוך, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ד.

2. ראה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 102-105.

חשיבותו של הספר אינה מתייחדת לתחום הלשון דווקא, וענפיו משתרגים אל עבר תחומי דעת נוספים: נוסחאות התלמוד, חקר המדרש, תורת גאוני בבל ופרשנות התלמוד האירופית הקדומה, בעיקר פירושי רבנו חננאל ורבנו גרשום מאור הגולה עם יתר "חכמי מגנצא" בני המחצית הראשונה של המאה הי"א.³ חשיבותו בתחומים אלו מקורה בכך שאין הוא מסתפק בציון המקור החז"לי של המילה שבה עוסק המשפט או הקטע המובא להדגמת המילה, אלא מסמך לו פעמים רבות את פירושה של המובאה. פירוש זה לקוח בדרך כלל מילה במילה מפירוש רב האי גאון לתלמוד, מפירוש רבנו חננאל או מפירושי מגנצא הנזכרים לעיל, פעמים בלי הזכרת שם המפרש על פירוש ופעמים רבות מאוד עם הזכרתו המפורשת. פעמים הרבה מצטט הערוך קטע ארוך יותר ממה שמתבקש, על פירוש, ושניהם שלא לצורך, כאילו הוא נגרר אחר העניין.

פעמים הרבה הביא יותר מפירוש אחד וגם יותר משניים ושלושה. באופן זה הפך הספר למעין אוסף של מאות סוגיות (ואולי יותר), קצרות או ארוכות, מבוארות ללומד על פי מיטב המסורת הפרשנית ומתוך ספרים שבמקורם לא היו מצויים כבר בידי רוב חכמי ימי הביניים שאחריו, והכול לכאורה רק מתוך רצונו לפרש מילה אחת מתוך הסוגיה. תופעה זו, שהקנתה לספר את פרסומו הרב בימי הביניים ועד לעת החדשה (מספר המשתמשים בספר, במזרח ובמערב, היה גדול עד מאוד, ונראה כי שני הוא אך לרשי"י בדבר הזה) עוררה את השתאותם של החוקרים, שהתקשו להבין כיצד קרה כדבר הזה. האומנם זו הייתה עיקר כוונתו מתחילה – להרבות בסוגיות ובביאורים, אף על פי שבהקדמתו המחורזת לספר, הסתומה למדי, לא רמז כלל לכיוון זה, וגם מבנה הספר אינו מתאים לצורך זה, או שמא איבד כביכול המחבר שליטה על ספרו ועל כן יצאה מתחת ידו המתכונת המורכבת הזאת. יתר על כן, יש לפעמים שהמחבר אינו מפרש או אינו מגדיר כלל מה עניינו של אותו ערך, אלא מציין מספר מקורות המדברים בעניינו ותו לא. ערכים אלה נושאים אופי מעין אנציקלופדי: הקורא אמור לדעת מעצמו במה מדובר, והמחבר מבקש להרחיב את אוצר ידיעותיו בפרטי מידע שונים הנוגעים לאותו ערך.

תכונה ייחודית בולטת בספר זה היא סידורו לפי סדר אלף-ביתי פנימי בעל שלוש רמות שונות של מיון אלף-ביתי: תחילה לפי האות הראשונה, ובתוך סידור זה מיון פנימי נוסף לפי מעמדה של האות השנייה במילה, והוא הדין

3. ראה על כך מאמרי "הפירוש המיוחס לרבינו גרשום מאור הגולה למסכת בבא בתרא", קרית ספר נג (תשל"ח), עמ' 356–365.

באשר לאות השלישית. חלוקה זו צוינה על ידי המחבר בצורה גרפית, על ידי חלוקת החומר לפרקים וקביעת אותיות גדולות בולטות בראש כל סדר פנימי שכזה. מבנה זה כבר אבד מן הנוסחים הנדפסים אך מקצתו מצוי עדיין בכתבי היד ובפרגמנטים המרובים מאוד של הספר. העיון בכתבי יד אלו יש בו כדי ללמד דברים נוספים ביחס לסידורו המקורי של הספר שכבר נשתבש במהדורות הנדפסות, ובפרט במהדורת קוהוט המפורסמת, שלצד יתרונותיה הרבים סידורה הטכני גרוע מאוד וכמעט שאי אפשר לקבל מושג נכון על סידורו המקורי של הערוך על פי צורתו במהדורה זו. במיוחד יש לציין את המספר המצומצם יותר של הערכים בכתבי היד לעומת מספרם במהדורה הנדפסת, שבה הופרדו ערכים רבים ליחידות ערך נפרדות. כך, למשל, בערך **אבן**, קבע קוהוט בין היתר את הערכים הללו: **אבן מסמא**, **אבן שעות**, **אבן טועין**, **אבן המנוגעת**, **אבן כתף**, **אבני שיש טהור**, **אבני בית קוליס**, ואילו בכמה כתבי יד נמצאים רק הערכים: **אבן מסמא** (ובכללו **אבן שעות**), **אבן טועין**, **אבן המנוגעת** (ובתוכו **אבן כתף**, **אבני שיש טהור**, **אבני בית קוליס**). וכבר העיר אברמסון על דברים אלו ואחרים במאמרו הנזכר לעיל (הערה 1), ועמד על הצורך להוציא מהדורה חדשה של הספר על פי כתבי היד הרבים ובעיקר על פי הקטעים שנמצאו בגניזת קהיר ובגניזת אירופה, מהדורה שתעמיד טקסט שוטף ורצוף של הספר בלא שיהא מופרע על ידי שילוב הערותיו – החשובות לעצמן – של קוהוט המהדיר.

נשאלת השאלה, האם לפנינו יצירה מקורית שנהגתה על ידי מחברה מתוך רצון להתמודד עם בעיה מעשית שעמדה לפניו כראש ישיבה גדולה ברומי המבקש להקל על תלמידים המתקשים בהבנת לשונו הלא מדוברת של החומר התלמודי אשר לפניו? האם יש לאתר את המניע היצירתי בתחום הלימודי, או שמא הדחף לחיבור הספר בא מתוך התעניינותו הלשונית המיוחדת של המחבר? ועוד: האם ראה המחבר לנגד עיניו דוגמה כלשהי למעשהו, אם לא בספרות העברית, כי אז בתרבות הסביבה? האם משתקפת כאן התעניינות כללית יותר בסוג יצירה אקדמי זה בתקופה שבה חי ופעל המחבר?

רוב החוקרים לא נתנו דעתם לשאלה זו, למעט לואיזה קואומו, אשר הקדישה כמה עמודים לנושא זה בעבודת הדוקטור שלה על ספר הערוך⁴ במסגרת רצונה להראות שרבי נתן קיים קשרי היכרות ותרבות עם משכילי סביבתו. קואומו העלתה תקדים לטיני מעניין לסוג יצירה זה: ספר אנונימי

4. L. Cuomo, *Le glosse volgari dell'Aruch di R. Nathan... da Roma*, Università Ebraica, Gerusalemme 1974, pp. 189–194.

חסר כותרת, חיבור מעין אנציקלופדי שנתחבר באיטליה במאה התשיעית. לפי תיאורו במחקר⁵ הרי הוא כמין פשרה בין מבנה הגלוסר האלף-ביתי בנוסח הישן, הצר והמצומצם, לבין הרחבת גבול המידע ועריכתו לפי משמעות העניין והנושא, כאופי האנציקלופדיה, ויש בו צדדי דמיון ניכרים לספר הערוך, הן במבנהו האלף-ביתי והן בשיטת ההבאה הצמודה והמפורשת של הקטעים הרלוונטיים מן המקורות לצד המילים והערכים הנמסרים בסדר האלף-ביתי.⁶ המחברת הקדישה סעיפים אחדים לתיאור קווי הדמיון שבין חיבור זה לספר הערוך. בעיקר בולטת העובדה שבשני הספרים הטקסטים מובאים בספר על פירושיהם כיחידה ספרותית אינטגרלית אחת, והם בעצם עיקר עניינו של המחבר ולא המילים המתבארות אגבו. כמו כן משותף לשני הספרים השימוש בפירושים אלטרנטיביים המובאים זה לצד זה, והמיוסדים לפעמים על נוסח שונה של המובאה ועל הסתירות הפנימיות המתחייבות מכך לאורך הספר השלם. עם זאת מדגישה קואומו גם את קווי השוני שבין הספרים: החיבור האיטלקי מתואר בידי החוקרים כספר שלא נשלם, שכלל הנראה טיפל בעריכתו צוות של אנשים (יחדיו או לחוד), ודברים רבים נמצאים בו שלא במקומם, משולבים מחוץ להקשרם המחויב הן בפנים והן בהערות גיליון ושוליים, בעוד שספר הערוך הוא פרי יצירתו של אדם אחד, מסוים בשמו ובתיאורו, אף כי גם בו יש, כידוע, מידה לא מבוטלת של חומר מחוץ למקומו ושאר בעיות עריכה לסוגיהן, ולדעת קואומו אפשר כי גם בו נטלו חלק, בפעולות הכנה, אנשים נוספים.

אף על פי שאין להטיל ספק ברלוונטיות של החיבור שהעלתה קואומו לעניין שלפנינו, ואפשר מאוד כי רבי נתן אכן ראה ספר נדיר זה והושפע ממנו, נראה יותר כי חיבור איטלקי אחר, שמחברו ידוע והוא בן זמנו של בעל הערוך (ולא חיבור אנונימי שנכתב מאתיים שנה לפניו), הוא ששימש דוגמה

5. G. Fissore, *Il manoscritto Ambrosiano C. 243: Una Enciclopedia Bobbiese dei sec. IX, Studi Medievali* 12 (1971), pp. 383–401

6. במאמרו הנזכר לעיל (הערה 1), עמ' מב, כותב אברמסון: "דברים שהעליתי במחקרי על הערוך (ב'לשוננו') מתוך דקדוק רב בספר – עולים בקנה אחד עם מה שנתגלה בזמננו על אנציקלופדיה למקרא שנכתבה במאה התשיעית ולא נשלמה ונשארה כתובה בכרטסת, כמו שהעידה גב' קואומו במחקרה הנ"ל, עמ' 189 ואילך. ואף זה מחייב אותנו להתעוררות חדשה במחקר הערוך". ולא זכיתי להבין דברים אלו. אין המדובר כלל באנציקלופדיה למקרא, והחיבור כתוב בספר רגיל ואינו כרטסת, ומה שעולה בקנה אחד בינו לבין הערוך הוא מה שרשמנו כאן, על פי מחקרה של קואומו (ומאמרו של פיטורה) ותו לא.

ומניע לחיבור הערוך. כשלושים-ארבעים שנה לפני הופעת הערוך, בשנת 1040 לערך, נתחבר בצפון איטליה המילון הלטיני הראשון בעולם למילות קשות ומילות לעז שאולות המצויות בספרות של הקדמונים. את המילון הזה חיבר מלומד נוצרי, ככל הנראה ממעמד הכמורה, בשם פפיאס (Pappias), והוא קרא לו *Elementarium Doctrinae Rudimentum*, רוצה לומר "מבוא בסיסי לחינוך", אך במהדורותיו המרובות עד מאוד שנפוצו למן ימי המחבר ועד ראשית מלאכת הדפוס בכתבי יד רבים מאוד⁷ נקרא הספר בשמות אחרים, מתאימים בהרבה, כגון *Glossarium, Vocabularium, Alphabetum* וכדומה.⁸ לדעת החוקרים מציין ספר רב-היקף זה מהפכה של ממש בתולדות המילונאות. עד לזמנו של הספר הזה היו המילונים ערוכים בצורת גלוסר, היינו רשימת מילים מסודרות לפי מיון אלף-ביתי של האות הראשונה, התחילית, של כל מילה, ולצדה הגדרה או פירוש קצר.⁹ פפיאס חידש כמה חידושים חשובים שהקנו לו מעמד של חלוץ המילונות הלטינית המתקדמת, אם לא לומר המודרנית, באירופה. תחילה חידש כי ליד כל מילה ("ערך") שברצונו לפרש יקפיד להוסיף מובאה אחת או יותר מן המקורות העתיקים להדגמת שימושה בפועל של אותה מילה. כמו כן חידש כי המילים יסודרו לפי שורשיהן, רוצה לומר ירוכזו לפי מילה אחת (בדרך כלל שם תואר הנגזר ממנה, שנחשב לגזרון יסודי), ולידה יירשמו כל נטיותיה הדקדוקיות העיקריות והופעותיה כצורת פועל לזמניו ולנטיותיו, וזאת בניגוד למסורת העתיקה של כל הגלוסרים שקדמו לו, שהיו רושמים כל צורה וכל נטייה דקדוקית נפרדת כערך לעצמם. עוד חידש פפיאס כי המילים יסודרו לא רק בסדר אלף-ביתי חיצוני, שאותו קיימו גם הגלוסרים, אלא גם לפי מיון אלף-ביתי משני שיהיה ערוך על פי סדר האלף-בית של האות השנייה והשלישית (לדבריו, גם הרביעית); לשם כך אף קבע פפיאס מתכונת גרפית מיוחדת לספרו עם שיטת סימון מדויקת לפי גודל האות הפותחת ואפשר גם על ידי שימוש בצבע (אף על פי שאין דבריו בעניין זה ברורים דיים). עוד חידש פפיאס כי בנוסף למה שנזכר עד כה יישא הספר מדי פעם – לא על פני כולו – אופי כעין אנציקלופדי, שבו ימסור המחבר מידע נוסף ורחב יותר מן המתבקש

7. מהדורה מדעית ביקורתית של ספר זה מצויה עתה בהכנה ובהדפסה. החלקים הראשונים, לאות A, נדפסו במילאנו 1977–1980.
8. G. Cremascoli, "Ricerche sul lessicografo Pappia", *Aevum* 43 (1969), pp. 31–55.
9. לתולדותיה של המילונות האירופית למן הגלוסרים הראשון ואילך ולמפעלו של פפיאס בכלל ראה, O. Weijers, "Lexicography in the Middle Ages", *Viator* 20 (1989), pp. 139–153.

מחובת ההגדרה והפירוש. בהקדמתו המפורטת לספר,¹⁰ תיאר המחבר את חידושו והרבה להשתבח בהם. אכן לא תמיד קיים פפיאס את הבטחותיו בגוף הספר, וניתן היה לשפר בו רבות הן במיון האלף-ביתי הפנימי, הן בחלוקה לערכים ראשיים ולערכי משנה והן במבנה חלוקת המידע הנוסף על פני הספר. המילון הזה הקיף את כתבי הקודש ואת כתבי אבות הכנסייה וקצת מחברים קדמונים אחרים, מן השירה ומן הפרוזה. את ידיעותיו שאב המחבר ממקורות שונים, ועמדה לו אף ידיעתו המופלגת לכאורה בשפות אחדות (בדומה לבעל הערוך), שכן מצאנוהו מפרש מילים יווניות, עבריות, ארמיות, סוריות ועוד, וכבר עמדו החוקרים על כך כי אין מדובר בפוליגלוט יוצא דופן לתקופתו (ואולי גם לתקופות הרבה) אלא בשאיבה ממקורות משניים שונים. החוקרים אף סבורים כי לא את כל המקורות שציטט וביקש לפרש קרא במו עיניו במקורם הראשון ובשפתם המקורית.

מילונו של פפיאס זכה לפופולריות רבה מיד עם פרסומו, ועדים לכך כתבי היד המרובים ששרדו ממנו עד ימינו, כפי שיראה כל המעיין במבוא המהדורה המדעית של הספר שצוינה לעיל. לא רחוק לשער כי ספר הערוך נתחבר בהשפעתו או בהשראתו של ספר מופת זה שהעמיד דוגמה חלוצית מפוארת של מה שנדרש לעשות. ארבע נקודות החידוש שייסד פפיאס אומצו כולן על ידי רב נתן ב"ר יחיאל מרומי, שחי ופעל כשלושים-ארבעים שנה מאוחר יותר באזור תרבותי סמוך ונראה, ובלי ספק היה מודע לעבודה מקבילה לשלו שנעשתה על כתבי הדת הנוצריים. ואכן, כל המעיין במקצת החומר שכבר נדפס מספרו של פפיאס, יעמוד על נקלה על הדמיון הכללי במסגרת, במסר, בטכניקה ובמבנה הפנימי. שיבוץ המובאות המדגומות את שימושה של המילה על פירושיהן הרי הוא אבן היסוד למפעל הערוך כולו, והסדר האלף-ביתי הפנימי, הכפול והמשולש, הוא נשמת אפו. שיטת השורשים נקלטה אף היא על

10. על כך ראה L. W. Lloyd and B. A. Lloyd, "Some Techniques in Medieval Latin Lexicography". *Speculum* 39 (1964), pp. 229–230. שלושת החוקרים הנוכרים מציינים את פפיאס כחלוץ בכל התחומים הנוכרים ואינם מזכירים כלל במאמריהם את כתב היד האנונימי ממילאנו, שבוודאי לא הכירוהו. וייגרס כתבה את מאמרה לאחר שכבר נתפרסם מאמרו של פיסורה. פיסורה אינו מאזכר את ספרו של פפיאס בהקשר לכ"י מילאנו. למרות דמיון מסוים בין שני החיבורים ההבדל ביניהם ברור לגמרי. החיבור האנונימי הוא מעין אנציקלופדיה במסגרת טכנית כשל גלוסר, שבו המסר והמכוון העיקרי הוא התוכן ולא ההיבט הלשוני הצר, ואילו ספרו של פפיאס הוא מילון של ממש, שבו המובאות משרתות את הצד הלשוני, שהוא עיקר. העניין עצמו ניכר בקיצור נמרץ בחלק א של ספרי, הספרות הפרשנית לתלמוד, ירושלים תשנ"ט, עמ' 220.

ידי רבי נתן, על פי דרכו, וכמסורת הלשון האשכנזית. מעניין כי בערכים רבים משתקפת הנטייה לראות מילים, שמיות ולועזיות כאחד, שהן קרובות ביטוי ואיות – ואין צורך לומר מקרים של הוראות שונות לאותה מילה – כנגזרים משורש משותף, בשיטת הדרייוואציה (Derivatio). נטייה זו, אף שהייתה מקובלת על כל בעלי הלשון, נכרים ועבריים כאחד, ורש"י בראשם, כעיקרון לשוני ודאי, הנה פפיאס היה הראשון שהקצה לה מקום מרכזי במילונו.